

ДК 130. 1

Шелупахіна Катерина Миколаївна

(Луганськ, Україна)

ТРАНСКУЛЬТУРНІ ЗМІНИ ТА ПРОБЛЕМА «НОВОЇ» ІДЕНТИЧНОСТІ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Аннотация: В статье рассматриваются феномен транскультурных изменений, присущий современному обществу и философский смысл концепции транскультурности как методологически значимой относительно научного анализа современного состояния человеческой идентичности. Анализируется противоречивое единство глобального и этнонационального в структуре «новой» идентичности современного человека.

Ключові слова: транскультура, глобалізація, ідентичність.

Анотация: У статті розглядаються феномен транскультурних змін, притаманний сучасному суспільству та філософський зміст концепції транскультурності як методологічно значущої стосовно наукового аналізу сучасного стану людської ідентичності. Аналізується суперечлива єдність глобального і етнонаціонального у

структурі «нової» ідентичності сучасної людини.

Ключевые слова: транскультура, глобализация, идентичность.

Summary: In the article is studied the phenomenon of transcultural changes in modern society. Contradictory unity of global and national cultural factors in the structure of modern human's "new" identity is analyzed.

Key words: trans-culture, globalization, identity.

Стрімке розширення та диверсифікація культурного простору спрямовує розвиток суспільства XXI століття в напрямку транскультурних зрушень, внаслідок чого постає як актуальна проблема формування «нової» ідентичності сучасної людини. Актуалізацію

даної проблеми можна прояснити більш детально, якщо звернутися до даних наукових досліджень.

У роботі О. Зернецької наголошується, що «впливи глобалізації зачіпають і змінюють такі тонкі й вразливі матерії, як життя людського духу, світовідчуття індивідууму, світ людського досвіду (те що філософ Едмунд Гуссерль назвав «життєвим світом»), врешті-решт – культурну ідентичність цілих народів» [2, с. 83-84]. Дослідження останніх років містять достатньо переконливих дані стосовно гомогенізації культури та «стирання» етнопонаціональних відмінностей в умовах глобалізації [праці Ж. Атталі, З. Баумана, І. Кона, В. С. Малахова та інших науковців]. Не менш переконливими є дані про те, що посилення тенденцій щодо встановлення культурного глобалізму за рахунок потужної економічно-інформаційної, політичної та культурної експансії сучасних держав-лідерів стикається у наш час з не менш потужним вираженням етнокультурної ідентичності з боку «малих культур» або локальних етносів [наукові роботи А. Перотті, Ч. Тейлора, М. В. Тлостанової, В. Хесле та інших дослідників].

Розуміння необхідності захисту на локальному рівні культурного розмаїття і власної культурної ідентичності стрімко зростає на тлі глобальних трансформацій культурного простору. Ситуація, що виникає, містить потенціал серйозних конфліктів, оскільки, попри прискорення темпів глобалізаційних змін, «коріння» етнопонаціональної ідентичності буде змінюватися не так швидко. У даному відношенні В.С. Малахов зазначає, що «конфліктогенність етнопонаціональної ідентичності в контексті культурної глобалізації становить один з драматичних епізодів сучасної історії», оскільки «глобалізація, що намагається «розчинити» культурне ядро етнопонаціональної ідентичності, перетворилася на справжнє кваліфікаційне випробування для таких ядер» [3]. О. Зернецька приходиться до такого висновку: «Наскільки б сильно глобалізація не розмивала державні кордони, боротьба за ідентифікацію на локальному (мікро) рівні так само буде посилюватися» [2, с. 87].

Уникнення конфліктів та гармонізація

міжлюдських стосунків на тлі суперечливої взаємодії етнопонаціональних ідентичностей з ідеологією глобалізму можливо не стільки за рахунок акцентуації культурних відмінностей, жорсткості й несприйняття культурних змін, скільки за рахунок спроб щодо формування «нової» ідентичності людини без втрати культурного ядра етнопонаціональної ідентичності.

Мета нашої статті полягає в наступному: 1). - у більш детальному вивченні існуючих концепцій транскультурності у зв'язку з процесами глобальних трансформацій культурного простору; 2). - у з'ясуванні складної діалектики глобального і етнопонаціонального в «новій» ідентичності на основі концепцій транскультурності як методологічно значущих стосовно наукового аналізу сучасного стану людської ідентичності.

Формування концепцій транскультурності починається з середини 90-х років минулого століття. Продуктивна критика поширених на той час мультикультурних практик, виявлення суттєвих недоліків мультикультурного проекту сприяли окресленню шляхів щодо формування нових ідеалів життя в умовах відкритого полікультурного, поліетнічного, полілінгвістичного суспільства. «Проективний філософський словник», укладений Михайлом Епштейном, дає досить детальне пояснення щодо відмінностей між мультикультурністю і транскультурністю. У статті М. Епштейна, що має назву «Транскультура» звертається увага на таке: «На відміну від концепції мультикультурності, що встановлює ціннісну рівність і самодостатність різних культур, концепція транскультурності передбачає відкритість та взаємне «залучення» культур». У випадку транскультурних стосунків між культурами діє принцип інтерференції, тобто принцип «розсіювання» символічних значень однієї культури в полі іншої. Відтак, якщо концепція мультикультурності наполягає на принципі належності індивіда стосовно власної, природно та етнічно «заданої» культури, то концепція транскультури відштовхується від принципу дифузії усталених культурних ідентичностей у відповідності до того, як індивіди перетинають кордони різних культур та асимілюються в них» [10, с. 401-402].

Суперечливу діалектику глобального й етнонаціонального в ідентичності сучасної людини доречно розглянути також за допомогою тих теорій, що віддзеркалюють стосунки між глобальними та локальними чинниками в контексті суспільного життя.

Сучасні дослідження виходять з того, що процеси глобалізації та локалізації практично зв'язані між собою. Науково-природничі теорії розвитку разом із усвідомленням проникності, миттєвості, зворотності сучасних енергетично-інформаційних процесів дозволяють тлумачити процеси глобалізації та локалізації як такі, що в перспективі мають тенденцію до зближення. Тому в контексті новітніх наукових досліджень відбувається інтенсивний пошук концептів, які б сприяли теоретичному «зв'язуванню» процесів інтеграції та диференціації, і тим самим сприяли б теоретичному прогнозуванню майбутнього.

Аналізуючи події сучасного культурного життя, науковці звернулися до феномену, що отримав умовну назву «глокальність». Концепт глокальності є новоутворенням, яке має пряме відношення до складних стосунків глобальності та локальності. Новоутворений концепт глокальності віддзеркалює тенденції людського буття, що виникають на початку 21 століття і спричинені, з одного боку – розвитком технічного прогресу, а з іншого – ускладненням комунікацій, примноженням форм безпосереднього спілкування. Аналіз сучасних стратегій інформаційно-технічного розвитку дозволяє висловити припущення про те, що в майбутньому «кожна країна світового села буде прямо підключена до глобальних процесів поза посередництвом району, області, штату, нації, держави». Глокалізація, таким чином, з одного боку «зв'язує» на теоретичному рівні різноспрямовані на практиці процеси глобалізації та локалізації, а з іншого – вказує на тенденцію сучасного суспільства щодо «прозорості», котра виникає вже сьогодні на тлі досягнення певного рівня індивідуального інформаційно-технічного забезпечення, наявності відкритих комунікацій та функціонування надпотужної культурно-масової індустрії, що тяжіє до усунення будь-яких посередників між виробником та споживачем. Таким чи-

ном, у майбутньому, на думку прихильників ідеї «глокалізації», «кожний індивід буде мати змогу безпосередньо спілкуватися з Центром керування Всесвітньої цивілізації (що сьогодні можна уявити тільки в формі молитви або відповідного чуда)» [10, с. 166-167].

Транскультурність як вектор сучасного буття акцентує невизначеність моментів існування людини в ситуації активно-еволюційного розвитку та стрімкої інтеграції з технічними винаходами. Транскультурність також вказує на можливість непередбачуваної конфігурації фрагментів інноваційного антропологічного досвіду в контексті руйнації досвіду минулого. Отже, логічно було б припустити, що людська ідентичність в умовах транскультурності є відкритою та «транс фігуративною», здатною до перетворень на основі запровадження якісно нових «межових» стратегій людського буття.

Транскультурні зміни, що відбуваються, сприяють утворенню нової концепції суспільства. «На зміну поняттю глобального суспільства, - наголошує А. Перотті - приходять поняття вузлового суспільства: індивіди більше не належать до єдиного суспільства, а входять у численні мережі, які перетинаються, створюючи безліч можливих комбінацій» [7, с. 37]. У зв'язку із тим, що суспільство само себе розбудовує, постійно змінюючи при цьому власні виміри та конфігурації стосунків між «своїм» та «чужим» життям, акцент слід робити не стільки на відмінностях, скільки на динаміці суспільного життя, а відтак – на міжкультурних стосунках як на процесуальних взаємовідносинах ідентичностей.

Утім транскультуру недоречно ототожнювати з глобальною культурою. Як свідчить практика інформаційно-культурного глобалізму та інформаційно-культурної експансії з боку країн, що створили потужну культурну індустрію, глобальна культура схильна до розповсюдження однакових культурно-символічних моделей на все людство. На відміну від глобальної культури, транскультура, не уникаючи принципу культурної належності як такого, віддає більшу перевагу культурному багатству та універсальності окремої особистості. З точки зору принципу культур-

ної належності як визначального стосовно ідентичності людини, транскультуру можна інтерпретувати як «стан віртуальної належності окремої людини до множини культур» [9, с. 112].

У стані такої «віртуальної» належності до множини культур вбачається позитивний момент, якщо взяти до уваги міркування М. Епштейна. Науковець вважає, що культура розвивається, відштовхуючись від природного стану і зберігає багато природного, психофізіологічного, етнічного, етнонаціонального, соціокласового. Культура зберігає певну репресивну функцію щодо особистості, на чому вперше наголосив класичний психоаналіз. У цьому сенсі транскультура робить крок у напрямку подальшого «вивільнення» особистості, наголошуючи на бажанні сучасної людини подолати межі культурного або ідеологічного тиску.

Відомий філософ минулого століття М. Мамардашвілі звертав увагу на загрозу «примусової ідентифікації» стосовно особистості [4, с. 34-35]. Тому у своїх роботах науковець обстоював принцип людської незалежності від власної культури, інтерпретуючи даний принцип як фундаментальне право окремої людини на трансцендування стосовно власної культури у напрямку «ніщо».

М. Мамардашвілі розглядав культурний «трансцензус» як первинний метафізичний акт людини, який «підштовхує» людину до позитивно забарвленого «ніщо», тобто до пошуку основ людського існування у просторі множини культур, а отже – у просторі метафізичної свободи. Філософ розглядав як позитивну можливість бути «поза» наявною культурами, існувати вільно «на межі» власної культури разом з «іншими» або в стані вільного відмежування від «інших».

Мераб Мамардашвілі присвятив значну частину своїх роздумів проблемам, які вважав для себе головними. У контексті його творів, бесід, усних виступів часто йшлося, по-перше, про необхідність індивідуального розумового зусилля з боку особистості, а по-друге – про специфічний вимір культурного буття, який сприяє людському самоздійсненню шляхом набуття «культури індивідуального ризику та

інтелектуальної свободи» [4, с.259]. При цьому вчений виходив із того, що ми всі існуємо серед людей, існуємо з іншими людьми, і тому ми створюємо собі певний образ того, що відбувається. Але цей образ не є адекватним. У роботі «Бути філософом – це доля», М. Мамардашвілі стверджував: «Світ змінюється набагато швидше, ніж ми встигаємо зайняти своє «точкове» місце в просторі світу». Говорячи, наприклад, у статті «Європейська відповідальність» про європейську ідентичність, вчений підкреслював, що Європі не притаманний вік, вона постійно перебуває в стані народження. Тому світ завжди встигає набути такої конфігурації, у порівнянні з якою створений нами образ є іншим [4, с.26].

У цьому сенсі транскультуру доречно розглядати як специфічний простір, що забезпечує сучасній людині спроможність «втекти» від власної «вкоріненої» культури і таким чином набути «нову» культурну ідентичність. Транскультура не відмінює похідної культурної ідентичності, а отже – не відмінює сукупності символів, звичних засобів вербального та невербального спілкування, звичок, тобто тих феноменів, котрі утворюють культурне «тіло» людини. Транскультура примножує символічні смисли за рахунок, по-перше, їх «розчинення» та надання рухомості, а по-друге – за рахунок створення нових комбінацій елементам різних культур.

Найбільш дослідженими феномени транскультурності є в мистецтві. Зокрема, В. С. Біблер відмічає різке підвищення творчої ролі читача, глядача, слухача в сучасній художній культурі. Кожен, хто спілкується з мистецтвом, має змогу по-своєму «доповнити» або «завершити» ціннісний смисл твору. Такий «додатковий» співрозмовник планується автором, художньо створюється, при чому не обов'язково цей умовний співрозмовник має бути співвітчизником автора або існувати в сьогоденні. «Твір розвивається (спілкування між автором і глядачем здійснюється) по законам спілкування «на межі» закритих епох, форм бачення, слухання, усвідомлення», – пише В. С. Біблер [1, с. 271]. Науковець звертає увагу на феномен «незавершеного» твору як мистецький прийом «залучення іншого» до

художнього спілкування на основі ідеї взаєморозуміння «скрізь» епохи.

На початку XXI ст. форми теоретичного та художнього мислення виявляють певну тенденцію щодо зближення, людська свідомість стає більш налаштованою на ідею взаєморозуміння, спілкування суб'єктів «скрізь» культурні епохи. Більш того, наголошує В. С. Біблер, смисли й культурні орієнтації різних часів можуть бути по-справжньому актуалізованими в сучасному житті лише у взаємодії, в моментах взаємного «точкового» переходу. Подібна суголосність усезагальних смислів опосередковує стиль мислення сучасної людини – «настільки, наскільки людина взагалі мислить», - зауважує В. С. Біблер. [1, с. 271-272].

Розглядаючи суперечливі процеси сучасного культурного творення, Б.А. Оліва стверджував: «Культурна ідентичність утворюється завдяки системі мистецтв, а також завдяки тому «додатковому значенню», якого набуває твір за рахунок професійної солідарності інших, незалежних від митця, суб'єктів творчості» [5, с. 33-35]. Але, зазначав дослідник, сучасна публіка втратила ті риси монокультурності та чіткої спеціалізації, яка існувала в минулому завдяки бібліотекам, галереям, культурно-просвітницьким центрам тощо. Сучасна мистецька аудиторія скоріше спонукає до утворення феномену «гіперсуб'єктивності», тобто феномену «фальшивого глядача». Зазначений феномен можна спостерігати, коли людина вільно переключає канали телебачення, обирає ту чи іншу телевізійну програму, виносячи тим самим вирок якості інформаційного продукту. Тим самим встановлюється з одного боку мобільний, множинний, а з іншого – «точковий» контакт споживача з телевізійною тематикою [1, с. 33-35].

Вочевидь, що така «точкова» мобільність формується також і сучасними технологіями створення телевізійних програм, підтримується специфікою сучасних телевізійних проєктів. У цьому сенсі слід згадати сучасні нескінченні телесеріали, практику трансляції коротких рекламних роликів та відео-кліпів, що переривають сюжет будь-якої телепередачі, «переключають» увагу телеглядача на зо-

всім інший зміст, пропонують неочікуваний видовищний ряд. Практика «точкового» заповнення телевізійного часу, його (телевізійного часу) множинного змістовного використання призводить до феномену «розсіяної» уваги телеглядача. За умов, коли продукується феномен «розсіяної» уваги телеглядача, який нагадує, образно кажучи, «ковзання», сучасне мистецтво використовує коливання між людською увагою та неувагою і вибудовує відповідні художні стратегії.

У практиці сучасного мистецтва існує стратегія формування «тимчасової публіки», тобто такої публіки, увагу якої можна тимчасово залучити завдяки популярним засобам масової інформації або завдяки специфічній виставковій стратегії. Феномен «тимчасової публіки» певною мірою нагадує феномен «мінливої ідентичності». По-перше, тимчасова публіка дуже різна за своїм соціальним статусом, роллю або професією. Тим не менш «тимчасова публіка» миттєво збирається під час шляхової пригоди, коли всі раптово зупиняються і так же раптово «розсіюються». Така ж ситуація відбувається у випадку несподіваного ажіотажу або несподіваної мистецької акції. По-друге, «тимчасову» публіку неможливо ідентифікувати чітко або принаймні більш-менш чітко визначити її часткову ідентичність, оскільки її участь у пригоди ніяк не артикульована. Сучасне мистецтво в своїх акціях враховує цей сегмент публіки, який не підлягає артикуляції [5, с.197-199].

Сучасна транскультурна художня творчість використовує палітру всіх культур. Слід взяти до уваги, що та ж сама фізична реальність по-різному інтерпретується та символізується в контексті різних культур. Тому елементи певної культури додатково забарвлюються, варіюються в просторі транскультурного мистецтва. З точки зору особистості є позитивним те, що за умов транскультурності людина вільно обирає ту традицію, котру вона бажає «присвоїти», тобто зробити своєю.

Актуальним постає сьогодні контекст культурологічних та філософсько-антропологічних досліджень, де відмічається позитивний вплив діалогічних стосунків особистості на створення і підтримку власної культурної іден-

тичності. Ми визначаємо нашу ідентичність завжди у діалозі, а іноді й у боротьбі з тими речами, які значущі інші хочуть у нас бачити», - вказує Чарльз Тейлор. Дослідник наголошує, що «моє відкриття моєї власної ідентичності означає не те, що я випрацьовую її в ізоляції, а те, що я реалізую її через діалог, частково зовнішній, частково внутрішній, з іншими» [8, с. 37].

Дослідження стосунків «Я – Інші» сьогодні є одними із пріоритетних у філософській антропології. Використання поняття транскультурності в контексті філософсько-антропологічних досліджень зумовлює певну деталізацію процесу міжкультурної взаємодії як такої, що основана на базовому відношенні «Я – Інший». У найбільш узагальненому вигляді транскультурність передбачає таку взаємодію з «іншим», котре завдяки дійсному діалогу стає близьким, «своїм». Дієвий діалог у транскультурній взаємодії ґрунтується на рівноправному партнерстві мого «Я» з «Іншим». При цьому «Інший» – така індивідуальність, що дорівнює за певними вимірами «мені», предмет мого зацікавленого ставлення. Взаємодія з «іншим» у контексті транскультурних стосунків співвідноситься з моєю сутністю, а перенесення «себе» до категорії «іншого» сприяє самопізнанню, формує погляд на себе «із-зовні», збагачує і завершує власну культурну ідентичність.

Транскультура – нова сфера культурного розвитку за межами вже існуючих національних, гендерних, професійних культур. Транскультурна взаємодія, запроваджуючи принципи відкритості, толерантності та уникання конфліктів у стосунках між речниками різних культур, долає «замкнутість» сфер культурного життя, сприяє «розмиканню» мовних та ціннісних детермінацій локальних культур, створює простір «транс культурної» творчості, котрий збагачує та надає нового сенсу формам людського життя.

Визначення культурної ідентичності як такої, що засновується на фундаментальному розподілі представників усіх культур на «свої» та «чужі», є досить поширеним. Тим не менш таке розуміння набуває проблемності у наш час. Життєвий досвід окремої людини

є унікальним, тому кожна людина по-своєму реагує на зовнішній світ. Ідентичність виникає як наслідок ставлення людини до певної соціокультурної групи, складовою частиною якої виявляється дана особа. У той же час визначальною рисою людського життя є його фундаментально діалогічний характер. Ч. Тейлор, зокрема, зауважує: «Ми стаємо дійсними людьми, здатними себе зрозуміти, а отже й визначати свою ідентичність, коли оволодіваємо всім багатством мов, якими виражають себе люди» [8, с. 35]. У даному контексті поняття «мова» вживається дослідником у широкому значенні, що «охоплює не лише слова, які ми промовляємо, а також інші засоби вираження людського стану, включаючи «мови» мистецтва, жестів, кохання тощо» [8, с. 35]. Люди, на думку Ч. Тейлора, оволодівають мовами не лише власними зусиллями, людей скоріше вводять у мови через їх взаємодію з іншими, з тими, хто є для них важливим. Ідентичність не є тим, що кожна людина досягає самостійно, вона є діалогічною [8, с. 35].

Наголошуючи на суперечливості феномену «нової» ідентичності, сучасні дослідники вказують на те, що, по-перше, складові ідентичності є множинними і часто накладаються одна на одну; по-друге – спосіб буття сучасної людини доречніше визначати як процес трансформації стану «свій – чужий» на «свій – інший». При цьому характер обміну цих станів відповідає смислу дії «розширення», що складає транскультурний вектор людського буття в сучасному суспільстві.

Здійснений в нашій роботі аналіз діалектичної взаємодії глобальних та етнонаціональних чинників в структурі ідентичності сучасної людини засвідчив, що збереження ідентичності на тлі транскультурних змін можливе за рахунок активізації спроб щодо «розширення» культурних ідентифікацій без втрати культурного ядра етнонаціональної ідентичності.

Аналіз сучасних методологій «розширення» культурних ідентифікацій здійснений нами з урахуванням новітніх концепцій, серед яких ми виділили такі: концепцію транскультурності, укладену М. Епштейном, котра, не відмінюючи принципу культурної належності

людини, відштовхується від принципу «розчинення» базових культурних ідентифікацій у відповідності до перетинання індивідом культурних кордонів і розташування в культурному просторі «іншого»; концепцію культурного «трансцензусу» (М. Мамардашвили) як первинного метафізичного акту, що «підштовхує» людину до пошуку основ людського існування у просторі множини культур. Значна увага приділена нами аналізу транскультурних феноменів у площині мистецтва. З цією метою ми звернулися до концепції транскультурної художньої творчості, акцентувавши ідею залучення до співтворчості та принцип варіювання елементів інших культур в просторі сучасного мистецтва (В. С. Біблер та Б. А. Оліва).

Методологічно значущою щодо вивчення суперечливого стану ідентичності сучасної людини, аналізу діалектичної взаємодії глобальних та етнопонаціональних чинників виявилася концепція А. Перотті, що акцентує існування принципу множинної культурної ідентичності окремої людини на тлі «вузлового» суспільства, притаманного країнам сучасної Європи. Досить цікавою виявилася також концепція «визнання» Ч. Тейлора. Зазначена концепція наголосила на фундаментальному значенні діалогічних стосунків щодо людської самореалізації, формуванні дійсного, неспотвореного образу «себе» та образу «іншого» в контексті складних міжлюдських стосунків, підкреслила суттєвий зв'язок, що існує між «політикою визнання» та ідентичністю людини.

У підсумку слід підкреслити, що транскультурна взаємодія проаналізована нами як така, що зазвичай реалізується в контексті стосунків «Я – Інші». Сучасні методології «розширення» культурних ідентифікацій передбачають застосування в транскультурній взаємодії дієвого діалогу, встановлення рівноправного партнерства «Я» з «Іншим» з метою сприяння більш гармонійному співвідношенню сутності «Я» з сутністю «Іншого», встановлення суголосності між певними вимірами «мене» та «іншого».

Культурна ідентичність розглянута нами як модель транскультурної взаємодії людських спільнот на тлі суперечливих стосунків між глобальними та етнопонаціональними чинниками, що в сучасних умовах, на тлі потужного технічно-інформаційного розвитку, виявляють тенденцію до зближення. Транскультура – це новий принцип культурного розвитку, що опосередковує стосунки між культурами. У цьому відношенні проаналізовані нами концепції транскультурності акцентують принципи відкритості, толерантності та взаємоповаги у стосунках між представниками окремих локальних культур. Рух сучасного буття у векторі транскультурності надає фрагментам етнопонаціональної ідентичності нового змісту й додаткової рухомості, створює нові конфігурації людської ідентичності і тим самим збагачує новим сенсом форми людського життя.

Література:

1. Біблер В. С. От наукоучения – к логике культуры : два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библиер. – М. : Политиздат, 1991. – 413 с.
2. Зернецька О. Культурна ідентичність і глобальна культура в добу глобалізації / О. Зернецька // Політика і час. – 2003. - № 11. – С. 83-88.
3. Малахов В.С. Неудобства с идентичностью / В.С. Малахов. – Режим доступа : <http://www.intellectuals.ru/malakhov/izbran/8ident.htm>.
4. Мамардашвили М. К. Сознание и цивилизация = Consciousness and civilization : Consciousness and civilization : тексты и беседы / Мераб Мамардашвили. – М. : Логос, 2004. – 271 с.
5. Олива Б. А. Искусство между идентичностью и гомогенностью / Б. А. Олива // Художественный журнал. – 2004. – № 4. – С. 33–35.
6. Олива Б. А. Искусство на исходе второго тысячелетия / Б. А. Олива. – М. : Искусство, 2003. – 217 с.
7. Перотті А. Виступ на захист полікультурності / Перотті Антоніо. – Львів : Кальварія, 2001. – 128 с.
8. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» : есей / Чарльз Тейлор ; ред. з комент. Емі Гутман ; пер.з англ. Р. Й. Димерець. – К. : Альтерпрес, 2004. – 172с.
9. Эпштейн М. От многокультуры – к транскультуре / М. Эпштейн // Вестник Российского философского общества. – 2003. - № 3. – С. 108-122.
10. Эпштейн М. Проективный философский словарь : новые термины и понятия / М. Эпштейн. – Спб. : Алетейя, 2003. – 512 с.